

МАТЕМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ЎҚУВЧИЛАР КРЕАТИВ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Яхяева Умида Шарифовна,

Бухоро психология ва хорижий тиллар институти мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада математика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ўқувчилар креатив тафаккурини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти ва уларнинг илмий таҳлили ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: социал компетентлик, социал малака, мослик кўзгуси, касбий компетентлик, мулоқот, мимикак, эксперт баҳолаш.

Аннотация: В данной статье выражена роль и значение профессиональной компетентности учителей математики в формировании творческого мышления учащихся и их научного анализа.

Ключевые слова: социальный компетентность профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость.

Annotation: This article expresses the role and importance of the professional competence of mathematics teachers in the formation of students' creative thinking and their scientific analysis.

Abstract: social competence, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility.

Бугунги кунда бутун дунёда глобаллашув жараёнининг кечиши ўзига хос ижтимоий тараққиёт тамойилларига мос кадрлар тайёрлашни ва шахсга ижтимоий-психологик таъсир этишни таъминловчи педагоглар социал касбий компетентликига бўлган эҳтиёжининг янада ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Зеро, барча давлатларда ўзига хос тарзда амалга ошириладиган ислохотлар жараёнида математика ўқитувчиси фаолиятига қўйиладиган талаблар унинг касбий, шахсий ва касбий компетентликуал фаолияти билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор қаратишни тақазо этади.

Маълумки, ижтимоий психология фанида айнан касбий компетентлик муаммосига бағишланган ва унинг барча омилларини батафсил баён этишга кодир илмий адабиётлар етарли бўлмасда, бугунги кунда фан оламида ва жамият тараққиётида касбий компетентлик муаммосини зарурлигини кўрсата олувчи ва унинг методологик илдизларини асослаб бера олувчи илмий тадқиқотларни алоҳида қайд этиш мумкин. Мазкур адабиётларни таҳлил қилар эканмиз, улардаги касбий компетентлик методологиясига тааллуқли айрим умумий жиҳатларни ижтимоий психология фани нуқтаи назардан тадқиқ қилишимизга тўғри келди [1].

Касбий компетентликнинг таркиб топиши ва шаклланиши бўйича муайян ёндашувлар мавжуд бўлиб, улар бир қатор илмий манбаларда ўз аксини топган. Жумладан, касбий компетентликга феноменологик ёндашув: касбий компетентлик онг мазмунининг асосий шакли сифатида қаралса, (В.Келлер; К. Дункер; М. Вертгей-мер; Дж. Кемптон ва бошқалар) касбий компетентликга генетик ёндашувда эса касбий компетентлик инсоннинг ташқи олам билан ўзаро таъсирлашувининг табиий шароитидаги ўраб турган муҳит талабларига қийин мослашуви оқибати сифатида талқин этилади (У.Р. Чарльзворт; Олпорт; Ж. Пиаже)[2]. Айни пайтда, касбий компетентликка социо-маданий ёндашув тарафдорлари касбий компетентлик инсоннинг ижтимоийлашуви, шунингдек, маданиятнинг мақсадли таъсири натижаси деган ғояни илгари сурса, (Дж. Бруннер; Л. Леви-Брюль; А.Р. Лурия; Л.С. Выготский ва бошқалар.) касбий компетентликка жараёнли-фаолиятли ёндашувда, касбий компетентлик инсон фаолиятининг асосий шакли сифатида баён қилинган (С.Л. Рубинштейн; А.В. Брушлинский; Л.А. Венгер; К.А. Абуль-ханова-Славская ва бошқалар.). Касбий компетентликка таълимий ёндашув вакиллари эса, касбий компетентлик мақсадга йўналтирилган таълимнинг маҳсули деб эътироф этсалар, (А. Стаатс; К. Фишер; Р. Фейерштейн ва бошқалар.) касбий компетентликка ахборот ёндашуви намоёндалари, касбий компетентликка ахборотларни қайта ишлашнинг элементар жараёнлари мажмуи сифатида қарайдилар (Г. Айзенк; Э. Хант; Р. Штернберг ва бошқалар.)[4]. Касбий компетентликнинг функционал-даражавий ёндашувида, касбий компетентлик ҳар хил даражадаги билиш жараёнларининг тизими сифатида кўрсатилса, (Б.Г.Ананьев; Е.И. Степанова; Б.М.Величковский ва бошқалар) касбий компетентликнинг регуляцион ёндашуви: касбий компетентлик психик фаолликни ўзини ўзи регуляция қилиш омилдир дея таъкидлайди (Л.Л. Терстоун ва бошқалар) [3].

Қасбий компетентликни эксперт баҳолаш сўровномаси

Йўриқнома: Ҳурматли респондент сизга тақдим этилаётган бандлар бўйича ҳамкасбингизга (ўқитувчингиз) хос бўлган сифатларни мослигини 5 балли шкала бўйича баҳоланг. Сифатларнинг жуда мос келмаганлигини 1 балл ва жуда мос эканлигини 5 баллда ифодаланг.

Жуда тўғри – 5 балл

Тўғри – 4 балл

Билмайман – 3 балл

Тўғри эмас – 2 балл

Умуман тўғри эмас – 1 балл

Танлаган жавоб вариантнингизнинг сўровноманинг жавоблар варақасида қайд этинг. Жавобларингиз учун сизга олдинда ташаккур билдирамиз!

Т/р	Саволлар	1	2	3	4	5
1.	Бошқаларнинг ҳиссий-эмоционал ҳолатига сезгир					
2.	Жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади					
3.	Ўзаро фойдали муносабатлар (ҳамкорлик) ўрнатишга қобилиятли					
4.	Ўз мулоқотини аниқ мақсадга йўналтира олади					
5.	Шахслараро муносабатда ўз ҳатти ҳаракатларини (гавда тузилиши, қўл-оёқ ҳаракатлари, мимика) тўғри бошқара олади					
6.	Яхши тингловчи					
7.	Атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли					
8.	Ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билиш қобилияти					
9.	Мақсадли мулоқотга интилади					
10.	Шахслараро муносабатда ўз нутқига (овоз тони, гапириш мароми) катта этибор қаратади					
11.	Инсонларнинг туйғуларини тез илғайди					
12.	Одамларга муносабатини тўғри амалга оширади					
13.	Инсоний муносабатларни ўрнатиш малакасига эга					
14.	Мулоқотнинг ўзаро тушуниш тамойилига амал қилишдаражаси					
15.	Муносабатда қадриятларга риоя қилиши					
16.	Инсонларнинг ҳаракати, овоз тони, сўзи орқали эмоциясини ўқий олади					
17.	Ҳамкорлик ҳаракатларини онгли амалга оширади					
18.	Муомала қоидаларини амалга оширишга шайлиги					
19.	Мулоқотни ҳамсуҳбат кимлигига кўра ўрнатади					
20.	Муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибага эгалиги					

Жавобларингиз учун ташаккур билдирамиз!

Шкалалар:

Бошқаларни тушуниш қобилияти	Социал малакалар	Муома сирларидан хабардорлик	Мақсадли мулоқотга йўналтирилган	Мослик «кўзгуси»
1,6,11,16	2,7,12,17	3,8,13,18	4,9,14,19	5,10,15,20

Шкалалар бўйича энг юқори ўринга эга бўлгани сизнинг касбий компетентликингидаги етакчи омилларни белгилайди.

Бошқаларни тушуниш қобилияти	Бундай типдагилар бошқаларнинг ҳиссий-эмоциясионал ҳолатига жуда сезгир, яхши тингловчи, инсонларнинг туйғуларини тез илғайди ва инсонларнинг ҳаракати, овоз тони, сўзи орқали эмоциясини ўқий оладиган инсонлар ҳисобланади
Социал малакалар	Бу типдагилар жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади, атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли, одамларга муносабатини ҳамкорлик истаги орқали тўғри ва онгли амалга оширади
Муомала сирларидан хабардорлик	Бундай инсонлар ўзаро фойдали муносабатлар (ҳамкорлик) ўрнатишга қобилиятли, уларда ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билиш қобилияти юқори даражада бўлганлиги боис инсоний муносабатларни ўрнатиш малакасига эга ва ўз муносабатини муомала қондаларига риоя қилган ҳолда амалга оширади
Мақсадли мулоқотга йўналтирилган	Ушбу типга мансуб инсонлар ўз мулоқотини аниқ мақсадга йўналтира олади, мақсадли мулоқотга интилади, мулоқотнинг ўзаро тушуниш тамойилига амал қилади, ҳамда ўз мулоқотини ҳамсуҳбат кимлигига кўра ўрнатади
Мослик «кўзгуси»	Бундай шахслар шахслараро муносабатда ўз ҳатти ҳаракатларини (гавда тузилиши, қўл-оёқ ҳаракатлари, мимика) тўғри бошқара олади, ўз нутқига (овоз тони, гапириш мароми) катта этибор қаратади, муносабатда кадриятларга риоя қилиши ва муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибага эгалиги билан алоҳида ажралиб туради

Тадқиқотимиз натижаларининг эмпирик жиҳатдан таҳлилини қуйидагича амалга оширамиз. Эксперт баҳолаш натижалари юзасидан олинган натижалар қуйидаги жадвалда акс этган («1-жадвалга қаранг»).

Ўқитувчиларни касбий компетентлигини эксперт баҳолаш умумий кўрсаткичларда экспертларнинг натижаларида ўзига хос тафовутлар кузатилди. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим бўладики, экспертларнинг баҳоларида касбий компетентликни ифодаловчи кўрсаткичлар ўргачадан юқори қийматларга эга бўлсада, аммо уларнинг қийматларида Стъудент t-мезонига ўқитувчиларни «бошқаларни тушуниш қобилияти» (ўқувчилар 6,65 балл ва ҳамкасблар – 7,0 балл билан баҳолаган бўлиб, фарқлар ишончилиги $p < 0,05$ қийматни кўрсатди). Экспертларнинг ушбу шкала бўйича баҳолари ҳамкасбларни ўзга инсонларни эмоциясига нисбатан сезгирлиги, уларнинг кечинмалари ва кайфиятларини тезда сезишга, суҳбатдошни ва бирор бир масала юзасидан мурожаат қилган кишига нисбатан эътиборли ва яхши тингловчи эканлигидан далолат беради. Бундан кўринадики, ўқувчилар ўқитувчини ушбу қобилиятини бевосита таълим жараёнини кузатишдаги; ҳамкасблари эса улар билан бевосита иш жараёни, касбий фаолият ҳамда кундалиқ турмуш юмушлари билан боғлиқ муносабатларидаги таассуротлари орқали баҳолаганлар. Ўқитувчи ўқувчилар билан таълим жараёнидаги муносабатларида зарур ўринларда субординация сақлашга ҳаракат қилиши беморларни мазкур шкала

бўйича қийматлари ҳамкасбларига қараганда пастрок бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин. Ўқитувчиларнинг «социал малакалари» бўйича кўрсаткичларда ҳам ҳамкасбларнинг берган баҳоси юқориқроқ кўриниш олган (6,86 балл). Ушбу ўринда ўқитувчиларнинг умумий қийматларида уларнинг жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади, атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли, одамларга муносабатини тўғри амалга ошира олиши, ҳамкорликни онгли амалга ошириши касбий сифатларга мансуб эканликларини кўрсатмоқда. Ўқитувчиларнинг бу орқали ўқувчилар ва ҳамкасблари билан муносабатида социал малакалари шаклланганлигидан далолат берсада, уларнинг касбий камолот босқичларида бу малакалар тафовутланиши мумкинлигини англатади.

Ўқитувчиларнинг «муомала сирларидан хабардорлиги» шкаласи кўрсаткичлари ҳам ўқувчилари ва ҳамкасблари томонидан бошқа шкалаларда кузатилган манзарани акс эттирмоқда (ўқувчилар – 5,82 балл ва ҳамкасблар – 7,17 балл, фарқларнинг ишончлилиги – $p < 0.001$).

1 -жадвал

Математика ўқитувчилари касбий компетентлигини эксперт баҳолаш натижалари

№	Шкалалар	Ўқувчилар n=89		Ҳамкасблар		T
		X	Σ	χ	σ	
1.	Бошқаларни тушуниш қобилияти	6,65	1,10	7,0	0,82	-2,23*
2.	Социал малакалар	5,70	1,56	6,86	1,06	-6,07***
3.	Муомала сирларидан хабардорлик	5,82	1,45	7,17	0,93	-7,66***
4.	Мулоқотнинг мақсадли йўналтирилганлиги	5,56	1,26	7,41	0,95	-10,98***
5.	Мослик «кўзгуси»	5,26	1,40	6,88	0,91	-9,42***

Изоҳ: * $p < 0.05$; *** $p < 0.001$

Шкала қийматлари асосида экспертлар ўқитувчиларнинг касбий компетентлигининг ушбу қиррасида уларни ўзаро фойдали муносабатлар ўрнатишга, ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билишга, инсоний муносабатларни ўрнатишга ва муомалани қоидали амалга оширишга қобилиятли эканликларини билдирганлар. Бу эса ўқитувчиларнинг касбий фаолияти жараёнида ўқувчилари билан ўзаро муносабатда, таълим жараёнида ва ҳамкасблари билан ҳамкорлик фаолиятида жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитни ижобий таркиб топтиришда масъул эканликларини кўрсатмоқда.

Ўқитувчиларнинг «мулоқотни мақсадли йўналтириш»га қобилиятлари экспертлар томонидан қуйидагича баҳоланди: ўқувчилар – 5,56 балл ва ҳамкасблари – 7,41 балл; кўрсаткичлар орасидаги фарқлар ишончлилиги - $p < 0,001$. Бу қийматлар ўқитувчиларнинг социал касбий компетентликида инсонлар билан мулоқотни аниқ мақсадга йўналтира олиши, мулоқот мақсадида эришишга шайлиги, мулоқотда шахслар билан ўзаро тушуниш тамойилига амал қилиши, мулоқотда суҳбатдошга кўра мувофиқлаштира олиши хослигини кўрсатмоқда.

Навбатдаги «мослик «кўзгуси»» шкаласига кўра экспертлар қийматлари қуйидаги кўриниш олди: ўқувчилар – 5,26 ва ҳамкасблар – 6,88 балл; кўрсаткичлар орасидаги фарқлар ишончлилиги – $p < 0,001$. Бу шкала ёрдамида ўқитувчилар шахслараро муносабатда гавдани, хатти-ҳаракатларни тўғри тутади, шахслараро муносабатда овоз тонини тан олади, муносабатда қадрият-

ларга риоя қилиши, муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибаси мавжуд эканлигини билдиради. Аммо ушбу қобилият, социал кўникма ва сифатлар барча ўқитувчиларга хос дейишга, шунингдек, юқорида таҳлил этилган мезонларни ўзаро алоқадорликда ривожланганлиги бир оз сўроқ остида қолаётганлиги ҳам сир эмас.

Юқоридагиларга асосланиб, баён этилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда математика ўқитувчилари касбий компетентлигини эксперт баҳолаш бўйича қуйидагилар аниқланди:

Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги аниқ мезонли ва тизимли, илмий асосланган тадқиқот методикаси асосида аниқланди. Бу унинг касбий компетентлик билан мазмуний боғлиқлигини тушунтириш имко-нини берди.

Ўқитувчилар касбий компетентлигини эмоционал компетентлик, эмпатия, эксперт баҳолаш билан ўзаро боғлиқликда ўрганилганлиги натижалари сингари социал-психологик компетентлик кўрсаткичларида ҳам кузатилди.

3. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги аксарият ҳолларда касбий компетентлик омиллари ва компонентлари билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Бу эса ўқитувчиларнинг касбий фаолият самарадорлигига таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Касбий компетентлик билан социал-психологик компетентлилик ўртасидаги корреляцион муносабатлар эса ўқитувчиларнинг фаолиятини ижобий томонга ўзгаришга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

Собирова Д.А. Социал касбий компетентлик: назария ва амалиёт. - Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б.

Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. – М: Смысл, 2002 – 329 с.;

Терстоун Л.Л. Характер касбий компетентлика.- М.:Педагогика, 1924.- 230 с.

Айзенк Г.Ю. Касбий компетентлик: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. М.:С. 111–131.

Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user’s manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.

Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение/ Учебник для ВУЗов. – СПб.: «Питер», 2002 – 322 с.